

סקירת ספרים חדשים

בעריכת ליהיא להט

רגולציה – המגזר השלישי

ניסן לימור (עורך)

תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד והמרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי,
אוניברסיטת בן גוריון. 2010. 310 עמודים
סקרו: אבישי בניש¹ ומיכל אלמוג-בר²

הספר שלפנינו הוא ספר בעתו. אמנם העיסוק בתחום הרגולציה (אסדרה) אינו חדש, אבל בשנים האחרונות הוא התרחב מאוד, הן בעולם המעשה והן כתחום דעת אקדמי. ההפרטה של תשתיות לאומיות והתרחבות התפקיד של המגזר השלישי והמגזר העסקי במתן שירותים ציבוריים הובילו להתחזקות התפקיד הרגולטורי של המדינה (יש המכנים שינוי זה כמעבר למודל "המדינה הרגולטורית"). אולם למרות חשיבותו הגוברת, החומר הנגיש בעברית בתחום זה עודנו מועט מאוד. הספר שלפנינו מציג לקורא הישראלי מקורות יסודיים בתחום הרגולציה בכלל ובתחום הרגולציה של ארגוני המגזר השלישי בפרט. בכך חשיבותו הרבה. עורך הספר, ד"ר ניסן לימור, עמד באופן ראוי להערכה באתגר הלא פשוט של בחירת המאמרים, ובעיקר יצירת התמהיל הנכון ביניהם, כך שהקורא המתעניין בנושא הרגולציה יוכל ללמוד את המורכבות ואת הגיוון התוכני והדיסיפלינרי של תחום זה.

אולם בטרם נפנה לסקירת הספר, מתבקשות מספר הבהרות מושגיות בדבר משמעותו של מושג הרגולציה, אשר בישראל מכונה לעתים גם פיקוח (ראו גם ברק-ארז, 2008; להט וטלית, 2011). למרות השימוש הנרחב במושג זה, אין לו הגדרה אחידה ומוסכמת.

1 ד"ר אבישי בניש, מרצה בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

2 ד"ר מיכל אלמוג-בר, מרצה בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

הגדרות מקובלות, כמו זו של פיליפ סלזניק (המובאת בהקדמת העורך, עמ' 9), מתמקדות בשליטתן של רשויות ציבוריות, מכוח החוק, על פעילויות בעלות חשיבות ציבורית. יחד עם זאת, בשנים האחרונות יש נטייה להרחיב את המושג ולהחילו גם על פעולתם של גופים לא מדינתיים ברמה הגלובלית או המקומית (Levi-Faur, 2011), ומלבד זאת יש עיסוק גובר ברגולציה עצמית של גופים שונים. מעבר לכך, בעוד שבתחילה יוחד מושג הרגולציה להסדרת פעולתם של גורמים עסקיים בשוק החופשי, כיום יש עיסוק גובר ברגולציה של המגזר השלישי, ואף ברגולציה בתוך המגזר הציבורי.

כפי שמציין ניסן לימור בהקדמת העורך, המאמרים באסופה נחלקים לשתי קבוצות. הקבוצה הראשונה, הכוללת שלושה מאמרים, עוסקת באופן כללי יותר בהמשגה ובתיאוריה של רגולציה. המאמר הראשון בקבוצה זו הוא מאמרם של רוברט בולדווין ומרטין קייב. המאמר מספק מבט רחב על תיאוריות שונות – מתחומי הכלכלה, הסוציולוגיה, המשפט והמדיניות הציבורית – המסייעות בהבנת התהליך הרגולטורי. המאמר ממחיש עד כמה הבינתחומיות טבועה בעיסוק ברגולציה, שכן אף שרבים מהכותבים מגיעים לתחום הרגולציה מדיסציפלינה מוגדרת, אין כתיבתם מסתגרת בד' אמות הדיסציפלינה, ובדרך כלל היא פתוחה לתיאוריות מתחומים אחרים באופן המאפשר הבנה מעמיקה יותר של התהליך הרגולטורי.

המאמר השני הוא מאמרה של ג'וליה בלאק, שבמידה רבה מהווה עדיין את אחד ממאמרי היסוד בתחום הרגולציה. חשיבותו בהמשגה של תחום הרגולציה בעידן הנוכחי, שבו הרגולציה אינה עוד נחלתם של גופים מדינתיים בלבד. בלאק מציגה לצורות חדשות אלה של רגולציה – שאותן היא מכנה "תפיסות מבוזרות של רגולציה" (עמ' 40) – ניתוח תיאורטי עשיר ובינתחומי אשר חורג מניתוח משפטי גרידא. המאמר מאתגר לקריאה, אך בהחלט שווה את המאמץ למי שמעוניין להבין לעומק את מושג הרגולציה ואת התפתחותו בשנים האחרונות. המאמר השלישי, מאת אנת'וני אוגוס, אשר פורסם לראשונה בשנת 1995, עוסק ברגולציה עצמית, שהיא חלק משמעותי מהגל הנוכחי של העיסוק בתחום הרגולציה. אף שמאז פרסומו כבר נכתב וחודש רבות על הנושא, זהו מאמר קצר ובהיר מאוד אשר יכול להוות נקודת פתיחה מזמינה לאלה המעוניינים ללמוד את התחום.

הקבוצה השנייה של המאמרים כוללת שישה מאמרים ועוסקת באופן ספציפי יותר בסוגיות הקשורות לרגולציה במגזר השלישי. המאמר הראשון בקבוצה זו הוא מאמרה של רנה א' ארווין, העוסק ברגולציה של המגזר השלישי מנקודת המבט של המדינה בהקשר האמריקני. ארווין מציבה מיד בפתח דבריה את אחת השאלות המכריעות בדיון סביב רגולציה: האם מאמצי הרגולציה אכן מביאים לשיפורו של המגזר השלישי? האם הם מניחים את דעתם של התורמים לארגוני מגזר שלישי ומיטיבים עם רווחת הציבור? או שמא הרגולציה היא כלי אשר מדכא וחונק את פעילות המגזר השלישי? אף שהמאמר נותן

רק תשובות ראשוניות וחלקיות לשאלות אלה, נראה שארווין מציבה תשתית תיאורטית ותיאורית טובה לחשיבה על רגולציה מדינתית של המגזר השלישי ושל מאזן היתרונות והחסרונות של מהלכים אלה, כפי שהוא משתקף בדוגמה האמריקנית.

שני המאמרים הבאים באסופה מעבירים את המוקד מהרגולציה של המדינה לרגולציה העצמית של המגזר השלישי. נושא זה עומד במידה רבה במוקד תשומת הלב של האסופה. אין זה מפתיע לאור המגמה הברורה המסתמנת בעולם בשני העשורים האחרונים, ובעשור האחרון גם בישראל. מגמה זו באה לידי ביטוי בצורות שונות: יצירת קודים אתיים ומקצועיים פנים-ארגוניים להגברת השקיפות והאחריותיות (accountability) כלפי התורמים והמוטבים; פיתוח מנגנוני אקרדיטציה (accreditation) אשר בהם גופים לא-מדינתיים קובעים סטנדרטים ומעניקים תו איכות לארגונים המעוניינים להצטרף לתו ואשר עומדים בקריטריונים שלו; יצירת מנגנונים חיצוניים לדירוג ארגונים (ranking) ועוד. מאמרו של מרק סידל, שהוא הראשון והמעניין יותר, עוסק בניתוח מגמה זו ובהשוואת התפתחותה בארצות הברית ובאסיה. סידל מצביע על כך שהתנועה לכיוון הרגולציה העצמית נולדה על רקע משברי אמון בארגוני המגזר השלישי עקב חשיפת שחיתויות והתנהגויות בלתי אתיות בקרבם. משברים אלה האיצו מגמות של רגולציה עצמית בשל הרצון לשפר את תפקודו של המגזר, אך בעיקר בשל הרצון למנוע התערבות רגולטורית חיצונית (עמ' 121). סידל מזהה צמיחה של ארגונים חדשים אשר זיהו את הצורך להעמיד מנגנוני אחריות בארגוני המגזר השלישי ואשר יצאו ביוזמות שונות של רגולציה עצמית כדי לענות על צורך זה (עמ' 144). המאמר השני מאת רוברט א' בות'וול מתמקד במגמות של רגולציה עצמית בארגוני המגזר השלישי בארצות הברית. ייתכן כי בשל השלב הראשוני יחסית של מגמות אלה בתקופה שבה הוא פורסם (שנת 2000), זהו מאמר תיאורי בעיקרו, אשר התובנות התיאורטיות שלו מצומצמות. יחד עם זאת, הוא קריא מאוד ומשופע בדוגמאות מעניינות הממחישות את התהליך שהוביל למגמת הרגולציה העצמית בארצות הברית.

המאמר הבא באסופה, מאת דברה מוריס, מציג את הרגולציה המדינתית של ארגוני הצדקה באנגליה ובוויילס. הדוגמה הזו מעניינת לאור העבודה הרצינית והמעמיקה שנעשתה לקראת הרפורמה ברגולציה של ארגוני הצדקה שם החל בשנת 2001. תיאורה המפורט של מוריס את תהליך הרפורמה מצליח להציג בצורה טובה את המורכבות ואת ריבוי הממדים של תהליכי הרגולציה במגזר זה. למתעניינים בצדדים המעשיים של הרגולציה המדינתית של המגזר השלישי מומלץ להתחיל בקריאתו.

מאמרו של קווין א' דייוויס עוסק בארגונים ללא כוונת רווח העוסקים בפעילות מסחרית. אלה מכונים לעתים גם "עסקים חברתיים" או "המגזר הרביעי" (ראו גדרון ויוגב, 2010). המאמר מציג את המקרה של אונטריו בקנדה, ולאורו מנתח בצורה מקיפה ומעניינת את האתגרים הלא פשוטים – הערכיים והמעשיים – שביצירתם של עסקים חברתיים לאור

הלוגיקה המוסדית השונה של התחומים החברתיים. הכותב, שמגיע מרקע משפטי-מסחרי, מנתח יוזמות אלה באמצעות מודלים כלכליים המשמשים לניתוח סוגיות בהקשר התאידי. ניתוח זה עשוי להיות זר בהגיונו ובמושגיו לאלה הנמנים עם המגזר השלישי, אך העורך עשה עבודה מצוינת בהוספת הבהרות למושגים מתחום הכלכלה, העשויות לסייע לחסרי רקע בסוג ניתוח זה.

את הספר חותם מאמרו של ניסן לימור, עורך האסופה, אשר פורסם לראשונה בכתב העת ביטחון סוציאלי. לאחר הפתיחה, המציגה את התיאוריה של הרגולציה בכלל ובמגזר השלישי בפרט, המאמר מציג את הניסיונות לקדם מערכת של רגולציה עצמית במגזר השלישי בישראל (המוכרת יותר כגיידיסטאר ישראל). לימור, מהמובילים של מהלך זה, מתאר את עקרונות היוזמה וכן את שלבי התפתחותה הלכה למעשה. לתיאור זה חשיבות רבה לאור החיבור, היחיד באסופה, לרגולציה של המגזר השלישי בישראל. היה רצוי לעדכן עם צאת האסופה (בין אם באמצעות עדכון מאמר זה או במסגרת הקדמת העורך או באחרית דבר) את ההתפתחויות האחרונות בתחום זה, ובכלל זה עלייתם של מיזמים כגון מידות ונאות.

העיון בספר מעלה מספר תובנות תיאורטיות ומעשיות בעלות חשיבות לעוסקים בתחום וגם אי אלו שאלות. נעמוד כאן על כמה מהן:

1. בהקשר הכללי יותר עולה השאלה מה הן מטרותיה של הרגולציה. העיסוק האקדמי והמעשי ברגולציה החל בגישה צרה יחסית, ולפיה מטרת הרגולציה היא לקדם את היעילות הכלכלית באמצעות יצירת תחרות ומניעתם של כשלי שוק. על גישה צרה זו נמתחה ביקורת שהדגישה את הצורך לקדם באמצעות רגולציה גם מטרות חברתיות, כמו הנגישות האוניברסלית לשירותים ציבוריים, נגישות לצדק וכו' (בלאק, עמ' 69). חוקרי רגולציה מדגישים כי לצד המטרות הכלכליות יש (או צריכה להיות) רגולציה שמטרתה לקדם זכויות אדם, סולידריות חברתית וערכים דמוקרטיים (Benish & Levi-Faur, 2010; Prosser, 2010). מעניין בהקשר זה השיח המתרחב בדבר התפתחותה של מדינת רווחה רגולטורית, אשר מגייסת את הכלים הרגולטוריים לצורך קידום מטרותיה של מדינת הרווחה (Haber, 2011; Vonk, & Tollenaar, 2010).

2. העיון בספר מעלה שוב ושוב את התהייה עד כמה הסדרים של רגולציה עצמית הם כלי אפקטיבי או שמא הם יותר בבחינת מראית עין של רגולציה. היבט ביקורתי זה שזור ברבים מהמאמרים באסופה, והוא מלווה את העיסוק ברגולציה עצמית ובשיטות אחרות של "רגולציה רכה", עוד מראשית דרכן. הרגולציה העצמית, המבוססת בדרך כלל על וולונטריות ועל יצירת קונצנזוס, מכוונת כלפי הארגון המסודר ובעל הכוונות הטובות. אך מה בנוגע לארגונים הבלתי מסודרים ואלה שאינם בעלי כוונות טובות (אוגוס, עמ' 85)? עוד תובנה שעולה בהקשר זה מהאסופה, ואשר אינה זוכה בדרך כלל לתשומת לב

מספקת, היא שלרגולציה העצמית כשלעצמה יש אפקטיביות חלקית בלבד, אם לא מתלווים אליה מימון אפקטיבי ותמריצים רגולטוריים אשר יעודדו את ארגוני המגזר השלישי לציית לנורמות אלה הלכה למעשה (סידל, עמ' 116). כלומר: כדי שהמנגנונים שאמורים היו להחליף לכאורה את המדינה יתפקדו, על המדינה להישאר מעורבת בהתנהלותם.

3. העיון באסופה מחדד את הדילמה המוכרת שניתן לכנותה דילמת הרגולציה. מצד אחד הצורך ברגולציה להבטחת אינטרסים ציבוריים חיוניים ברור למדי ואף התחדד לאחרונה (בעיקר בעולם ופחות בישראל), בשל שורה של פרשיות שחיתות בקרב ארגוני מגזר שלישי. הרגולציה חשובה לא רק לציבור, אלא לארגוני המגזר השלישי עצמם, אשר האמון בהם של הציבור בכלל ושל ציבור התורמים בפרט הוא בעל חשיבות מכרעת לפעולתם. מצד אחר לרגולציה יש גם מחיר: היא מצמצמת את חירות הארגונים ועלולה לפגוע בחדשנותם וביצירתיותם; ניתן לנצל אותה לרעה כדי להגביל ולהשתיק קולות שאינם מוצאים חן בעיני השלטונות (חשש שנחשפנו אליו לאחרונה גם בהקשר הישראלי, כשהוגשו הצעות החוק שנועדו להגביל את פעולתן של עמותות, הצעות שהיועץ המשפטי לממשלה הגדירן כבלתי חוקתיות). לכן המידה הראויה של רגולציה היא אתגר מתמשך לכל העוסקים בתחום. מעניינת בהקשר זה עמדתו המאוד חשדנית של סידל המזהיר כי רגולציה עצמית הנתמכת בתמריצים ממשלתיים עלולה להפוך לסוג של הלאמה ממשלתית (לא פחות!) במסווה של רגולציה עצמית. אמירה זו עשויה להישמע תמוהה לאלה החוששים מכך שהרגולציה העצמית עצמה היא גרסה מרוככת מדי של רגולציה, אך היא מחדדת את הבדלי ההשקפה בנוגע ליתרונותיה מול חסרונותיה ומצביעה על האתגר שבמציאת האיזון בין רגולציית חסר לבין רגולציית יתר.

4. שאלה חשובה שעולה מהקריאה באסופה היא עד כמה הקודים הוולונטריים ותהליכי האקורדיטציה מקדמים גם את ההגנה וקידום הרווחה של ה"לקוחות" ושל העובדים במגזר השלישי. אף שהמאמרים מתייחסים באופן כללי גם לסוגיות אלה, דומה שהדיון מתמקד בעיקר בהיבטים אשר מטרתם להבטיח אחריותיות ושקיפות כלפי התורמים וכלפי הממשלה. נשאלת השאלה מה מקומם של קודים אלה בהגנה על החוליות החלשות (העובדים וה"לקוחות") בתוך מרחב הפעולה של המגזר השלישי.

5. בהמשך לשאלה הקודמת, מתעוררת שאלה בדבר האופי הדמוקרטי של תהליכי הרגולציה העצמית כשלעצמם. העיון באסופה מעלה את הרושם כי אין תשומת לב מספקת לשיתוף בתהליכי הרגולציה העצמית של ארגוני המגזר השלישי עצמם, על הגיוון הרב שלהם, וכן של מקבלי השירותים ושל העובדים בתחום. ההתנהלות הדמוקרטית של המגזר השלישי, ובכלל זה השיתוף בתהליכי עיצוב מדיניות, היא אחד מהבסיסים וההצדקות לקיום המגזר. לסוגיה זו חשיבות רבה בהקשר של קיומה ופעילותה של חברה אזרחית דמוקרטית, והיא מתקשרת גם לשאלה החשובה בנוגע לתפיסות המנחות והמתוות

את מנגנוני הרגולציה העצמית: האם ועד כמה השיח הרגולטורי בישראל שואב את ערכיו מעולם המושגים והערכים של החברה האזרחית, או שמא הוא מבוסס על גישות ניאול-ליברליות שבמסגרת השיח אודות הפרטה ומיקור חוץ מדגישות יעילות וחסכון?

לסיכום, יש לברך על היוזמה להוצאת הספר כתרומה חשובה לקידום העיסוק בתחום הרגולציה והרגולציה העצמית של המגזר השלישי בישראל, במיוחד בימים אלה שבהם אנו עדים לפעילות הולכת ומתרחבת בתחום זה, לרבות פעילותם של ארגונים מרכזיים העוסקים בצורות שונות של רגולציה עצמית. הספר מציב תשתית עיונית חיונית לדיון המושכל בסוגיות אלה. יש לקוות שהקריאה בו תעורר חשיבה ודיון בקרב ארגוני המגזר השלישי וחוקריו ותקדם את המחקר אודות מנגנוני הרגולציה הפועלים בישראל בשאלות כגון אלה: האם הרגולציה העצמית היא כלי המקדם את ארגוני המגזר השלישי בישראל? האם המשאבים והפעולות המושקעים בקידום תהליכים אלה מסייעים לארגונים במימוש מטרותיהם?

אין זה מפתיע שניסן לימור – אשר עשייתו נטועה עמוק בתפר שבין העיסוק האקדמי לעיסוק המעשי בקידום המגזר השלישי – לקח על עצמו משימה חשובה זו. ועל כך הוא ראוי לשבח.

מקורות

ברק-ארז, ד' (2008). המשפט הציבורי של הפרטה: מודלים, נורמות ואתגרים. עיוני משפט, ל, 461.

גדרון, ב' ויוגב, ד' (2010). ארגונים חברתיים-עסקיים בישראל: נתונים ראשוניים על תופעה חדשה. באר שבע: המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי, אוניברסיטת באר שבע.

להט ל' וטלית ג' (2011). תהליך בהתהוות או שינוי הכרחי? רגולציה בשירותי הרווחה האישיים בישראל. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

Benish, A. & Levi-Faur, D. (Forthcoming). *New forms of administrative law in the age of third party government*. Public Administration.

Haber, H. (2011). Regulating-for-welfare: A comparative study of "regulatory welfare regimes" in the Israeli, British, and Swedish electricity sectors. *Law & Policy*, 33 (1), 116-148.

Levi-Faur, D. (Ed.). (2011). *Handbook on the politics of regulation*. Edward Elgar Publishing.

Prosser, T. (2010). *The regulatory enterprise: Government, regulation, and legitimacy*. Oxford University Press.

Vonk, G. & Tollenaar, A. (Eds.). (2010). *Social security as a public interest: A multidisciplinary inquiry into the foundations of the regulatory welfare state*. Antwerp: Intersentia.

מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה

מרגלית שילה וגדעון כ"ץ (עורכים)
באר שבע: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן גוריון בנגב. 2011. 835 עמודים.
סקרה: אורלי בנימין¹

חקר ההיסטוריה של נשים בישראל, כמו גם חקר ההיסטוריה של ישראל מפרספקטיבה של נשים שחיו בה לאורך השנים, ממשיך לסקרן ולרתק חוקרות רבות. הספרות בתחום זה ממשיכה להפיק תוצרים מרהיבים של פענוח מציאות אמפירית מורכבת באמצעות עושר המצטבר של התיאוריה הפמיניסטית. תוצרים אלה בתורם מייצרים מפות דרכים עבור דורות ההמשך של חוקרות אשר נמשכות אל סודותיהן ואל שתיקותיהן של הנשים שנשאו על כתפיהן את ייסורי החיים בארץ הזו לאורך השנים. קשת רחבה של נקודות מבט כבר מופיעה בקאנון של הפמיניזם המקומי: התנסויות של נשים בציונות הדתית ונשים ביהדות החרדית; אלה שהגיעו מאתיופיה ואלה שתקופת היישוב דחקה לשוליים; נערות שננטשו; אימהות שננטשו; חולות הנפש; ניצולות השואה בייצוגיהן הקולנועיים; הגרסאות המגוונות של נשיות בעיתוני הנשים הפופולריים. הגישה הפמיניסטית העכשווית המזמינה את ההתמקדות בריבוי ניכרת בכל אחד מהפרקים ומבליטה הבדלי גישות וניואנסים משמעותיים.

בסוציולוגיה של המשפחה המושג פמיליזם הוא מושג מקובל לאפיון החברה הישראלית המעמידה את המשפחה ואת המשפחתיות כציוויים נורמטיביים מרכזיים בחיי הפרט ובמדיניות הציבורית. בניגוד לתפיסה המונוליטית המשתקפת במושג זה, הספר שלפנינו מעמיד מניפה מגוונת של התנסויות נשים.

לא עוד פמיליזם אחד הגמוני כייצוג מספק של הפאטריארכיה המקומית, אלא נתיבים מרובים ומרובי סתירות פנימיות המאפשרים מרחב אוטונומי לנשים המקיימות את עצמן מול המסרים המגוונים, גם אם מרחב זה מוגבל באופנים שונים. ובעוד הנשים המזרחיות כבר נוכחות מעט יותר, ואף קולותיהן של מהגרות אחרות ונשים החיות בעוני זוכים לקשב, הנשים הערביות, הברואיות והדרוזיות שחיו וחיות לצדן עדיין זקוקות לאסופות משלהן. באסופה מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה, נגללת

1 ד"ר אורלי בנימין, מרצה בכירה במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בר-אילן. עוסקת בחקר יחסים זוגיים, משפחתיות ותעסוקת עוני.

יריעה רחבה של גופי ידע מפותחים אודות נשים בישראל, אך הערביות נותרות בחוץ. אין הן חלק מהסיפור. ההדרה מתבררת במיוחד נוכח שבירת ההשתקה באמצעות הפרק היחיד באסופה, זה של ענבל סיקורל ורחל שרעבי, העוסק בעולות מאתיופיה ובעצם בשתי קטגוריות של נשים בקהילה זו: עולות חדשות ו"סומכות" שהן עולות ותיקות בנות הקהילה שאינן מקבלות כל הכשרה לתפקיד הקולטת. דרך ניתוח ראיונות עם הסומכות מאתרות החוקרות את קווי המתאר של פרקטיקות הכוח שעולות ותיקות מפעילות בשם הישראליות על אלה שזה מקרוב באו: מקצתה של כוחנות זו מזהה ישראליות עם עבודות ניקיון. גם כשהן מעידות על עצמן שאינן הן יכולות לעמוד בסטנדרט הניקיון שהן מטיפות לו, חושפות הסומכות את אמצעי הפעלת הכוח שהן נוקטות כדי לאלץ את העולים החדשים, נשים וגברים, לנקות. תהליך הקליטה בחברה הישראלית נותר ברוח המסרים של שנות ה-50, כאומר: "המקומות שבאתם מהם מלוכלכים, ואנחנו חברה אוסטרו-גרמנית למופת ואצלנו נקי." כאילו היה הניקיון המשאב החשוב בקליטתו של אדם שצריך ללמוד שפה וצריך להשתלב בשוק עבודה, שהמיומנויות שהוא נדרש להן רחוקות שנות אור מאלה שהבטיחו פרנסה בארץ המוצא. ועל כך אומרות החוקרות שאף שהסומכות לוקחות על עצמן עבודה רגשית של התערבות ותמיכה, המקבילה לזו של עובדים מקצועיים וטיפוליים, אין הן מצליחות, לא בשנות ה-90 ולא בשנות ה-2000, להגן על העולות מההדרה ומהסטריאוטיפיזציה האכזרית המחכה להן בחברה הישראלית, שגם הן עצמן חשופות להן למרות נאמנותן המופגנת לקוד התרבות הישראלית.

פרק זה הוא אחד מרבים באסופה שיש בהם עניין מיוחד עבור קוראי ביטחון סוציאלי בשל זיקתם למדיניות ציבורית ולבעיות חברתיות עכשוויות. האסופה כולה מביאה את העוצמה הנדירה של הקול הנשי – נשים מספרות במלותיהן, הן את קורותיהן והן את האופן שבו חוו את קשיי המסע של בניית האומה. חוויותיהן העשירות והמורכבות מצליחות להעביר את ההווה הנשית הרב ממדיית: התקווה לערך ולשותפות לצד המצוקה, הכאב, הסודות, ההשתקה, ההדרה והשוליות שהיו מנת חלקן של נשים רבות, ובהן גם אלה שנמנו עם מעגלים של עשייה פוליטית וקהילתית. עורכי האסופה אומרים עליה שהיא יוצרת "אספקלריה חדשה למאפייניה, לדרך עיצובה וליסיפור חייה" של החברה הישראלית מהפן המגדרי ובכלל". לדעתם, המבט המגדרי, הן על שנות היישוב והן על שנות המדינה, מחדש את הסיפור ההיסטורי של תקופות אלה.

האסופה מורכבת משני כרכים, כל אחד מהם מכיל ארבעה שערים. מתוך 26 פרקים חמישה נכתבו בידי גברים או בשותפות עמם. פרקים אלה מחויבים לנקודת המבט המגדרית לא פחות מכל אחד מהפרקים שנכתבו בידי הנשים. הפרקים נכתבו מתוך דיסציפלינות שונות, ובעיקר היסטוריה, ספרות, משפטים וסוציולוגיה, ריבוי המבטיח כיסוי של טווח רחב מאוד של סוגיות: החל במדיניות ציבורית, עבור דרך ביוגרפיות והגות דתית וכלה בשתיקות שלקחו נשים על עצמן בתנאי חיים מורכבים. למרות עושר זה

ושפע הפרספקטיבות המובאות באסופה, לא תמיד ניכרת התפתחות בגישות הפמיניסטיות שאימצו הכותבות, ולעתים אף נדמה שהפרקים מהדהדים תפיסות מוקדמות, הממוקדות בפיקוח המופעל על נשים, בלי להתייחס להגות מאוחרת יותר העוסקת בעמדות כוח של נשים.

יש באסופה פרקים המפרטים בצורה קוהרנטית ומלומדת את תהליך המדיקליזציה של האימהות. באחד מהם תהליך זה מוסבר בהקשרם של היחסים האתניים והחינוך של אימהות מזרחיות לטיפול "היגיני" בתינוק בתקופת המנדט. הפרק האמור מדגיש את ההבניה החברתית-הפרופסיונלית של האימהות הטובה, זו הדרוכה והרגישה להנחיות הממסד בתחום הטיפול בילדים, ואת הגיוני באותו הקשר עצמו של אימהות מזרחיות המוצגות כבטלניות וכאלה שאינן מבינות את צורכי התינוק ולפיכך מיניקות אותו בכל פעם שהוא פורץ בבכי. נוכח הבניה כזאת, שאפיינה ניתוחים פמיניסטיים רבים בשנות ה-90, קל לראות במדינת הרווחה ובשירותיה מנגנוני פיקוח מכווני סובייקט צייתן ובעלי כוח להדיר ולמשמע באופן הפוקויאני הקלאסי. כתיבה כזו מגייסת התנגדות למדינת הרווחה, למיוניה ולשירותיה, התנגדות שאף שכוונותיה טובות יותר, היא עושה יד אחת עם הניאו-ליברליזם המכוון לחיסכון בעלויות תוך ויתור על שירותים אלה. יחד עם זאת, פמיניסטיות רבות כבר ביקרו את פוקו וכבר האיכו בחוקרות להתרחק ממשנתו ככלי אנליטי יחיד. זאת בשל הסכנה שבביקורת כזו מובלעת ההנחה שלנשים אין דרכי משא ומתן משלהן וכי לא ניתן לסמוך עליהן שייקחו מתוך שירותי הרווחה את מה שהן זקוקות לו, על מנת לחזק את נגישותן ואת נגישות ילדיהן למשאבים מתוך עמדה הנושאת ונותנת עם הזירות המוסדיות שבהן הן מתמודדות.

בהעדר תשומת לב למשא ומתן של נשים עם מבני דיכוי ופיקוח, מסתמנת סכנת מתן לגיטימציה לפירוק שירותי הרווחה כמעשה של שחרור נשים. יותר מאשר לאפיינו ככלי פיקוחי בלבד, נכון להעמיד טענות מורכבות יותר המבליטות את התנאים ההיסטוריים, התקצוביים והחברתיים שבהם שירות רווחה כלשהו, כגון תחנות טיפת חלב, הופך דיאלוגי יותר וקשוב יותר לצורכיהן של האזרחיות הפונות אליו.

מפרספקטיבה היסטורית אנו יכולות לומר כיום, שנוכח העובדה שתקצובן של תחנות טיפת חלב והתחנות לאם ולילד עומד תדיר לפני סכנת קיצוץ ושהפרטתו של השירות נדונה חדשות לבקרים, עלינו להישמר מפני אמירות המצדיקות פגיעה בשירות החברתי. האם באמת נכון לראות בהן אמצעי פיקוח דכאני ותו לא? האם אין בהן גם מרכיב של שירותי בריאות בעלי ערך המנגישים ידע וקשרים חברתיים לבאות בשעריהם?

בדרך זו מתברר שהמסגרות הפמיניסטיות שבתוכן נכתבו הפרקים מגוונות מאוד, וניכר שהעורכים הקפידו לשמור על האוטונומיה של הכותבות והכותבים. גיוון זה מעמעם לעתים את ההבחנה בין משפחות שההנחה בנוגע להן, בדבר משניות הכנסת נשים,

מרכזית וחשובה לפיתוח מדיניות ציבורית התומכת בהן לבין משפחות אחרות שבהן הכנסתן של נשים איננה משנית והן נזקקות לפיתוח מדיניות ציבורית המתאימה יותר לצורכיהן.

יחד עם זאת, מבחינת קידום החשיבה על שירותים חברתיים פמיניסטיים, על פמיניזם כמקדם ביטחון סוציאלי, כנמנה עם הכוחות התומכים במדינת רווחה נדיבה הבאה לצייד נשים בכלים שיסייעו להן לעמוד במשימות הטיפול שלהן ושל וותפיהן לחיים המשפחתיים, יש בהדהוד של פרספקטיבות מוקדמות אלה משיתוף הפעולה עם הפרטת השירותים החברתיים והוויתור עליהם על חשבון פיתוח תפיסות ביקורתיות בקרב תלמידות העתיד.

פרקים אחרים מעוגנים הרבה יותר בתיאוריה פמיניסטית עכשווית המפעילה צירי ניתוח מרובים, שמאגרים משמעותית את ההבחנה בין הפרטי לציבורי ומצליחים לפיכך להעמיד טקסט ביקורתי חריף, מכוון עבר והווה כאחד. פרק כזה הוא הפרק הראשון באסופה, שכתבה טליה פפרמן, ובו היא מאמצת פרספקטיבה של קול ושתיקה להבנת ספר שפרסמה בשנת 1935 אישה שהגיעה עם אמונה גדולה בדרך הציונית והספר הוא ביטוי מפורט לאכזבתה ולתחושת הדיכוי שלה. באמצעות התרחקות מהדיכוטומיה בין קול לשתיקה מעמידה המחברת של פרק זה גישה מורכבת לניתוח תהליך הדיכוי החברתי, הנפתח בזכות להבעת דעה והשמעת קול מתוך אמונה וודאות בצדקת הדרך, עובר דרך שלבי ערעור זכות זו והשתתקות ונחתם במפגש עם הידיעה שניסחה אודרי לורד: "גם כשאנחנו מדברות, אנחנו לא נשמעות." כמו נשים רבות אזרחיות ותושבות הארץ הזו לאורך השנים, גיבורת הפרק לא מצליחה להישמע, גם כשהיא לוקחת על עצמה לכתוב את דבריה בספר. נשים זוועקות את מכאוביהן, ומעצבי המדיניות הציבורית מתעקשים על זכותם שלא להקשיב להן. את ההקשבה מחליפים תהליכי תיוג, שלילה והבניה דכאנית של אחרות. הרלוונטיות של הדיכוי המגדרי, המכוון נשים לשתוק את המחאה על הדרתן, מהדהדת חזק מתוך הפרק. עבור נשים רבות, כאז כן עתה, "הרצון האישי להשתייך לכלל, שתרים לראיית האישי והפרטי כמשני, התרגם במישור הקבוצתי-הציבורי לרתיעה של נשים מהאפשרות להיחשב חורגות מהשאיפה לטובת הכלל. בנוסף, תלותן הכלכלית במנגנון הפוליטי הקשתה אף היא על יצירת קול נשי ציבורי ופוליטי עצמאי" (עמ' 36). גם אם הכלל כבר אינו אותו קולקטיב המתהדר בהנהגת הפרויקט הציוני, וקוד השייכות השתנה והוא עתה קוד ההצלחה התעסוקתית והכלכלית, נשים הלוקחות על עצמן להשמיע קול עדיין נחשבות, גם בעיני נשים רבות, כחורגות מהשאיפה לטובת הכלל ומתעסקות בשולי המפורר. הקוראת העוקבת אחר התקופות השונות, שטליה פפרמן מזהה בקולה של גיבורת הטקסט, מתחבטת בשאלות אלה: כיצד המדיניות הציבורית העכשווית היתה מגוננת על אישה שרצתה לפרנס את עצמה בכבוד בעיסוקים פיסיים-גבריים, נחשפה להגחכה חוזרת מצד גברים ונשים כאחד, נאנסה, ילדה את ילדתו של האנס, חוותה את

אובדן הילדה ונכלאה כאשמה בו? האם המדיניות הציבורית העכשווית לוקחת על עצמה לתמוך בהתפתחותן של שאיפות תעסוקתיות חוצות גבולות מגדריים בקרב בני הנעורים? האם המדיניות בתחום הוראת המתמטיקה והאנגלית מפרה את תהליך ההדרה השיטתי המכוון נערות מהקשרים אתנו-מעמדיים מוחלשים אל מחוץ לתחומי העיסוק הטכנולוגיים והכלכליים הרווחיים? האם המדיניות הציבורית העכשווית מקצה משאבים ראויים להקמת שירותים ראויים לאלה החווים תקיפה מינית ומגנה על זכותם ל"נקמה" ולשיקום? האם זכות זו וצרכים נפשיים עמוקים אלה של נאנסת כבר זוכים במחוזותינו להתייחסות מכבדת? בלי לזלזל בהתקדמות שהיתה בתחומים אלה, נשים רבות שחוו תקיפה מינית עדיין מודרות ומסולקות מן הזכות להיות חלק מן החיים הכלכליים והפוליטיים-הציבוריים השמורים רק לאלה המשתייכות לקבוצות כוח גבריות. השיח הציבורי בישראל, כמו בשנות האכזבה ההן, מתנער מהחובה הציבורית לראות באלימות מנגנון הדרה ויותר מכך מתנער מהחובה הציבורית לבער את הבריונות על צורותיה המגוונות. מדיניות הייבוש התקציבי המחויבת לכיתות גדולות, לבתי ספר עם מיעוט נוכחות של מבוגרים בהפסקות ובשעות שבהן אין לימודים, כמו גם שירותים חברתיים מדולדלים ומכווני רווחיות הופכים את הטקסט שנכתב בתחילת המאה הקודמת למסמך מרשים לתיעוד חיי היומיום של החברה הישראלית. בכל זאת חשוב לציין הבדל אחד בין העבר להווה: היום אנחנו כבר יודעים שלא רק נשים סובלות מההדרה ומהדיכוי הנובעים מהאדישות לפעולה האלימה. המסלול הזה נפתח גם לפני נערים וגברים הנחשפים למדיניות הכלכלית המעדיפה להפחית בעלויותיהם של שירותים חברתיים וציבוריים הכרחיים.

תחושת אוזלת ידה המתמשכת של המדיניות הציבורית בתקופת היישוב ובתקופה הניאו-ליברלית העכשווית עולה בצורה דרמטית מהפרק של תמי רזי העוסק באימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות ה-30 וה-40. מחברת הפרק מצביעה על ההגדרה המתמייחסת לנערות עזובות מההיבט של "עזובה מינית" (ובפועל כ"מופקרות") כהגדרה המקובלת בממסד הרווחה באותם ימים. היא מאתגרת הגדרה זו וטוענת שמושג העזובה מתייחס גם לנערות וגם לאימהותיהן, עזובה מעמדית בעיקרה, שכמעט ולא נדונה באותם ימים.

רזי מבליטה את המלכודת שנערות בנות המשפחות העובדות והעניות נתונות בה – בין מבנים קשוחים של פיקוח על מיניות בבית ובממסד לבין חוויית ריקנות וחוסר משמעות שאותן נערות חוות. שלילת הגולה, על ביטוייה השונים כלפי יהדות ארצות ערב וכלפי יהדות מזרח אירופה, הפכה לשלילת פרקטיקות ההורות במשפחות רבות שהיו קרובן לסטריאוטיפים, משום שלא הצליחו למתן את יציאת הנערות ל"תרבות רעה". אבל לא הוצעה להן כל תרבות חלופית בצורה משמעותית כלשהי, וכבר אז השיח הטיפולי והתרפויטי ראה את הסוגיה כבעיה אישיותית משפחתית ואישית של העדר תפקוד, במקום לבחון דרכים ליצירת שייכות משמעותית עבור בנות משפחות העולים. כשגיוסן של נערות

למסגרות הלגיטימיות שהוצעו להן, כמו תנועות נוער, לא צלח, לא ראה בכך הממסד השתקפות של אוזלת ידו או סימון של צורך לפתח דרכי פעולה חלופיות, אלא חיזק את התיוג של הנערות כמופקרות מינית. רק נערה שחיברה את עצמה לצעיר מפרנס ולקחה על עצמה את תפקיד עקרת הבית הנורמטיבית התחמקה מהתיוג ומההדרה שליוותה אותו. פרויקטים רבים בעלי ערך פותחו במהלך השנים בידי פמיניסטיות במערך העבודה הסוציאלית, וחלק מופעלים כיום בקרב נערות, אך החיסול של השירות לנערה במשרד הרווחה לאחרונה מעיד, שמדינת הרווחה הישראלית נחושה בדעתה לאמץ את ההפקרה שליוותה את שנות היישוב שאותה מציגה רזי בחדות שאינה מותירה מקום לאשליות.

פרק אחר החוצה בהצלחה את הגבולות בין הציבורי לפרטי ומצליח בדרך זו להאיר את המציאות הכלכלית הסבוכה של החיים בארץ נכתב בידי מיכל פרנקל, דפנה האקר ויעל ברוידא. הפרק מאמץ פרספקטיבה ביקורתית הקוראת תיגר על ההפרדה המקובלת בין ניתוח השיח הניאו-ליברלי כרלוונטי לתחומי משפט העבודה והתאגידים לבין ניתוח שיח זכויות האדם כרלוונטי לזכויות נשים ומיעוטים. הצבת שני הדיונים כמזינים זה את זה מאפשרת לחוקרות להעמיד פרספקטיבה חדשנית וחשובה לניתוח המגמות הסותרות במדיניות הציבורית בישראל ולחשיפת הדומיננטיות הניאו-ליברלית שעיקרה הפקרת המשפחות העובדות בישראל, במיוחד אלה הנמנות עם הרוב הגדול של עובדים לא מאורגנים, לחסדי המעסיקים. הפרק תורם תרומה משמעותית להבנת חשיבותה של ההתאגדות המקצועית לעיגון ההגנה של הורים מועסקים; זאת במיוחד נוכח המדיניות הציבורית העוינת הנשענת על החשיבה הניאו-ליברלית המתנערת מהמחויבות לתמוך ביכולתם של הורים לפרנס את ילדיהם. הפרק מבהיר בצורה ברורה שעיגון זכויות הוריות בשוק העבודה מוכרח לעבור דרך התאגדות מקצועית ופעולה משותפת רחבה לזיהוי אינטרסים משותפים חוצי הבחנות מעמדיות ואתנו-לאומיות, כדי לאפשר לזכות להורות להפוך להיות מוגנת בעולם העבודה. הצטערת על כשל אחד בהעמדת הטקסט החשוב הזה: המחברות התעלמו מעשייה קודמת בתחום המשפחתיות בישראל ובכך התעלמו מהבחנותיה החשובות של סילביה ביז'אווי (1999), שהבהירה שמשפחתיות בישראל היא חוויה מובחנת מאוד בהתייחס לקטגוריות שונות באוכלוסייה. לא דומות משפחות ניאו-לאומיות למשפחות פוסט-מודרניות, שכן הנשים בתוכן מתפקדות כמפרנסות עיקריות. ייתכן שהעיסוק במשפט שלא מעמיד הבחנות כאלה אינו מאפשר התייחסות שיטתית אליהן, אבל עדיין יש מקום להציג כיוון חשיבה סוציולוגי שיבאר את משמעויות ההתנהלות המשפטית מנקודות מבט מובחנות אלה. בין כך ובין כך, לא ניתן יהיה עוד ללמוד ולהבין את המדיניות הציבורית בישראל, בלי להבין טקסט זה ואת הדואליות שהוא משקף בין השרידים ההולכים ונחלשים של משטר רווחה המחויב להורות לבין המשטר המתנער ממנה, ההולך ומתחזק בימינו.

יש בספר גם פרקים המציעים בעקיפין הסבר להיחלשות הסדר הישן התומך מול התחזקות המדיניות המפקירה. עינת רמון תורמת מבט אנליטי להבנת פועלה של עדה מימון, חברת הכנסת הראשונה והשנייה מטעם מפא"י, שהביוגרפיה הציונית-הפמיניסטית שלה מרתקת, ואותי באופן אישי גם מייאשת. לפנינו היסטוריונית שלקחה על עצמה פעילות ציבורית למען התנועה לשחרור האישה בישראל והצליחה לנסח לעצמה קול ייחודי, אך שמה ותרומתה כמעט נשכחו לחלוטין בשיח הציבורי העכשווי. כמה תום היה בדרישתה מחברי הכנסת שיוותרו על הטבות חומרות לאות הזדהות עם העולים החדשים בתקופת הצנע על מנת לתת דוגמה אישית שתאפשר להם לכונן מנהיגות לגיטימית. כמה יפי נפש מצוי בתביעתה מספר החוקים של המדינה המתחדשת שיהפוך לקוד אתי לעם ולנבחריו, כשהיא יוצאת חוצץ במידה שווה נגד תופעות מזעזעות של סחר בילדות תימניות ולידות בקרב ילדות ונערות וכנגד אדישותה של המנהיגות כלפיהן. הפמיניזם שלה התחבר לזה של מרי וולסטונקרפט (1792) בזיהוי האימהות והרחם כמשקולות המכבידות על נשים בדרכן לשוויון הקשיח לגברים. היא התחברה לתביעה של הפמיניזם הליברלי לחזק את האסרטיביות הנשית ולשלול את רגש הנחיתות שלהן ואת התבטלותן העצמית התוחמת את נאומיהן לפורומים נשיים בלבד. רוח המסורת היהודית, מתעקשת עינת רמון, היא שהפיחה בה תנופת אמונה בזכותן של נשים להתעלות רוחנית מעבר למחסומים המגדריים. והרוח הדתית שהביאה עמדה מאחורי הקביעה שההסדרה הדתית של הנישואין הכרחית לאחדות היהודית, אך בה בעת יש למסור אותה רק בידי נציגי הממסד הדתי-האורתודוקסי המחויבים לשוויון ול"חיסול הקיפוחים בדיני אישות" (עמ' 759). מיתון הדין הדתי ולא ביטולו היה העיקרון שלפיו ניסחה את הפמיניזם שלה. גם אם חלק מההצעות שהציעה מימון קשות ליישום ומעמידות רף מוסרי גבוה מאוד, יש בהן מיפוי של האמונה בדבר האתגר שבאיתור דרכי אמצע שיאפשרו הסדרה מדינתית המקובלת על האוכלוסייה הדתית והחילונית כאחת. אבל תחושת היאוש לנוכח קריאת הביוגרפיה של חייה הציבוריים נובעת מכך שמימון לא זכתה לתמיכה של חברותיה ולא היו לה שותפות במאבקה הפרלמנטריים למען העצמת נשים. עמיתותיה חברות מפא"י לא נרתעו מלהותיר אותה לבדה מול כנסת ריקה. אם נחזור לדיון בהשתקה ולאודרי לורד, כאב חייה של עדה מימון הוא לא העובדה שגם כשדיברה לא שמע אותה הממסד הגברי; כאב חייה, שהוא אולי כאבנו הדרמטי ביותר כנשים בארץ הזו, הוא שגם כשנדבר לא נישמע. ובמיוחד לא ישמעו הנשים ולא יושיטו לנו יד. לבד ניוותר כל אישה אצל שולחנה ולא נראה סולידריות בינינו ולא נפעל במשותף לשינוי המדיניות הציבורית בארץ – אי ההסכמות בינינו ימשיכו ויחזקו את הפרקטיקות הממגדרות בתחום הציבורי והפרטי כאחד. האסופה היא מקבץ חשוב ביותר המאיר את המציאות הישראלית המורכבת, ואני מקווה שרבות ורבים יקראו, ילמדו, יבקרו ויצטטו, ולו רק כדי שניטיב להתחזק בשפה משותפת ובהבנת העניינים המשותפים לנו מעבר להבחנות מגדריות, מעמדיות ואתנו-לאומיות.

מקורות

פוגל-ביז'אווי, ס' (1999). משפחות בישראל, בין משפחתיות לפוסט מודרניות. בתוך ד' יזרעאלי, י' פרידמן, א' דהאן-כלב, ח' הרצוג ומ' חסן (עורכות), מין, מגדר, פוליטיקה (עמ' 107-166). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

וולסטונקרפט, מ' (2006). הגנה על זכויות האשה. בתוך ד' באום, ד' אמיר, ר' ברייר-גארב, י' ברלוביץ', ד' גריינמן, ש' הלוי, ד' חרובי וס' פוגל-ביז'אווי (עורכות), ללמוד פמיניזם: מקראה (עמ' 18-30). האגודה הישראלית ללימודים פמיניסטיים ולחקר המגדר, סדרת מגדרים, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

מחברות: אימהות ובנות

אריאלה פרידמן

תל אביב: קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד. 2011. 200 עמודים.

סקרה: ענת גור¹

בעבודתי הטיפולית עם נשים ובעבודתי כמרצה וכמדריכה אני נתקלת פעם אחר פעם בעוצמה של יחסי אימהות-בנות, עוצמה המתבטאת במורכבותה ובמרכזיותה של מערכת יחסים זו ביחסי התרפיה וביחסי ההדרכה עם נשים. יחסי אם ובת משפיעים על אופני הטיפול בנשים. בשל כך חשוב מאוד להכיר את הדינמיקה המיוחדת של יחסי אימהות-בנות בתרבותנו ולהבין כיצד יחסים מרכזיים אלה באים לידי ביטוי במסגרת התרפיה של נשים.

הספר מחברות: אימהות ובנות הוא ספר חלוצי בשפה העברית, שדן ביחסי אימהות-בנות מהפרספקטיבה של התיאוריה הפמיניסטית שנכתבה בשנים האחרונות. הקרע בין אימהות ובנות לא זכה להכרה כמו הקרע שבין אבות ובנים, אף שלפנינו כל חומרי הגלם המרכיבים את ההדדיות העמוקה ביותר ואת הניכור המכאיב ביותר. מסכת יחסים זו בין אימהות ובנות הפכה לעניין קטן וחסר ערך בתוך התרבות הגברית (ריץ' 1989). עד לאחרונה תוארו יחסים בין נשים מנקודת המבט של גברים, שהדגישה הטרוסקסואליות, את התפקיד התיווכי של האב ואמונה ללא סייג בהכרחיות של אוטונומיה כתנאי לבגרות. יחסי אימהות-בנות, כפי שהם עדיין מובנים בתוך התרבות הפופולרית (ראו למשל באגדות הילדים שלגיה, סינדרלה, היפיפייה הנרדמת, כיפה אדומה), משקפים את דמות האם החורגת התחרותית, שמדכאת את בתה, מגבילה את החופש ואת יצר ההרפתקנות שלה ומתחרה איתה על אהבת הגברים. האם האמיתית אינה קיימת באגדות אלה, והבנות נידונות להיות יתומות מאימהות מיטיבות ונתונות לעבדות ולדיכוי תחת עולן של אימהות חורגות אכזריות ותחרותיות (רנן, 2007).

ספרה של אריאלה פרידמן שהוא הספר הראשון מסוגו שנכתב בישראל על נושא חשוב ומרכזי זה מהווה משקל נגד להתעלמות רווחת זו. פעמים רבות אני תוהה כיצד ייתכן שנושא זה נשמט עד כה מהשיח הפסיכולוגי והפסיכו-תרפויטי בישראל. עם התחזקות הפמיניזם בשנות ה-60 וה-70, ועם תחילת העיסוק בפסיכולוגיה של נשים מנקודת מבט נשית, החלו כותבות מרכזיות לכתוב על יחסי אימהות-בנות, ולהכיר במרכזיותם

1 ד"ר ענת גור, מנהלת מרכז חוכמת נשים, פסיכותרפיסטית מומחית בטיפול בנשים. עוסקת שנים רבות בטיפול בנשים ובמרכזיות יחסי אימהות-בנות ביחסי הטיפול עם נשים. מרצה ומנחה סדנאות בנושא חוכמת אימהות-בנות ומטפלת טיפולים דיאדיים (אם ובת) לחיזוק ולשיפור הקשר בין אימהות ובנות.

ובחשיבותם לבריאות הנפשית והגופנית של נשים (ראו לדוגמה: צ'סלר 1987; Eichenbaum & Orbach, 1983). בד בבד החלה גם ההבנה כי משהו משתבש דווקא בתוך יחסים מרכזיים וחשובים אלה, והכעס בין אימהות ובנות החל לקבל תשומת לב רבה.

פרופ' פרידמן היא פסיכולוגית העוסקת שנים רבות בנושאים של נשים ומגדר, והיתה מחלוצות תחום הפסיכולוגיה של האישה בישראל. הספר הוא פרי ניסיון מצטבר של כ-40 שנים בעבודה עם נשים בסדנאות, בהוראה, בטיפול, במחקר ובכתיבה. פרידמן מצביעה על כך ש"החשיבה והכתיבה הפמיניסטית פתחו דלתות שהיו נעולות זמן רב על ידי סטריאוטיפים וכבלים מגדריים" (פרידמן, 2011, עמ' 12). בהמשך למסורת הפמיניסטית המדגישה את מרכזיות ההבנה ש"האישי הוא פוליטי", שוזרת פרידמן בספרה את הפרספקטיבה האישית שלה, לצד סקירה מקיפה של הספרות המקצועית הפסיכולוגית ושל הסיפורת העוסקות ביחסי אימהות-בנות. המחברת מספרת על יחסיה עם אמה ועם בתה, ומביאה קולות של אימהות ובנות שאספה מתוך עבודתה בשטח.

הספר מציג גישה בת זמננו ליחסי אימהות-בנות. השיח הפמיניסטי על יחסי אימהות-בנות התאפיין בשנים הראשונות בהדגשת קולן של הבנות וכעסן על האימהות, כשהשאיפה היתה להשתחרר מצלן המדכא של האימהות שנתפסו כמדוכאות, לא משוחררות ואחריות לדיכוי בנותיהן. הכותבות הפמיניסטיות הדגישו את התפקיד האקטיבי והמתערב של האימהות, והציגו את הבנות כפסיכיות, כנועות, אפילו קורבנות. הבעיות של הבנות זכו לחמלה הרבה יותר גדולה מאשר הבעיות של האימהות. המפנה חל בשנות ה-90, כאשר החל ניסיון לראות את האימהות ואת הבנות כאחד כאחריות לעיצוב היחסים ביניהן. ברוח זו בוחרת פרידמן להשמיע בספרה גם את קולן של האימהות. יש בכך תיקון, הן לספרות הפמיניסטית המוקדמת והן לספרות הפסיכולוגית הקנונית, שבה רווחת האשמת האימהות, ללא מודעות להגבלות שהשיתה עליהן החברה הגברית.

עוד דגשים חשובים בספר עולים מהדיון בקשר המורכב והדינמי בין אימהות לבנות בוגרות, בכלל וגם בגיל הזיקנה, ומהדיון על יחסי אימהות-בנות בראייה רב תרבותית. בהקשר זה מוצגת התייחסות אקטואלית ישראלית לאימהות ובנות בקיבוץ, אימהות ממוצא אתיופי, פרסי, יהודיות ופולסטיניות ועוד.

התהליך האישי שפרידמן מתארת בספר של ההתרחקות מאמה וההתקרבות המאוחרת ביניהן מגלם בתוכו את הסיפור של הכעס והקרבה ביחסי אימהות-בנות. כבר פרויד (1968) זיהה את הקשר העמוק בין אימהות ובנות, אך גם את הכעס ביניהן, שאותו פירש ככעס אינהרנטי שנובע מתסביך הסירוס. הבת, מבחינת פרויד, מגלה בשלב האדיפלי שהיא מסורסת. בשלב זה היא מגלה שגם אמה מסורסת כמוה, ומאשימה את האם בסירוס זה. מכאן שעל פי התיאוריה הפסיכואנליטית הכעס ביחסי אימהות-בנות הוא כעס אינהרנטי

למגדר ולמבנה הפסיכולוגי של נשים. תיאורטיקניות פמיניסטיות בנות זמננו (לדוגמה ציסלר, 1987; Herman & Lewis, 1986) מפרשות מחדש את הכעס הזה, וטוענות שלכעס ביחסי אימהות-בנות יש תצורה מיוחדת המתבססת על הסתירה שבין המעמד הנמוך של נשים בחברה לבין כוחן כאימהות. הכפיפות החברתית של נשים יוצרת בקרבן באופן בלתי נמנע מצב של כעס כרוני, שנמצא בקונפליקט עם רגשות האהבה והקרבה העמוקים השוררים בין אימהות לבנות. לכן אימהות ובנות חשות שכעס זה אינו שייך למערכת היחסים ביניהן, וכמהות להתקרבות ולפיוס. בעבודתי הקלינית עם אימהות ובנות בולטת מאוד כמיהה זו. הן מגיעות לטיפול כאשר עוצמות הכעס ביניהן גבוהות מאוד, אך עצם ההגעה לטיפול מעידה על הכמיהה העזה לפיוס. הניסיון הקליני מראה שלאחר מספר שיחות שבהן מתנקזים מצבורי הכעס ומזוהים מקורותיו, מושגים פיוס והתקרבות שמיטיבים את תחושת הרווחה הנפשית (well being) של האם והבת.

נראה כי ספרה של אריאלה פרידמן יצא לאור בזמן שבו בשלה יכולתן של אימהות ובנות להתמודד עם היחסים ביניהן. העובדה שהספר היה ברשימת רבי המכר מעידה, הן על חשיבותו והן על העיתוי הנכון של פרסומו. אימהות ובנות כיום מוכנות לעצב ביחד מורשת של בריאות וחופש לעצמן ולאחרות. באופן קולקטיבי אנחנו בתוך חזית חדשה שבה נשים רבות טעמו את הפירות של אינדיבידואליזם וכוח אישי, ואינן רוצות עוד לחזור אחורה לתפקידים הטיפוליים אשר הועברו מדור לדור באופן לא מודע. הפופולריות של הספר מעידה עוד על הרצון של נשים בחברה הישראלית העכשווית להציב על סדר יומן את נושא יחסי אימהות-בנות.

במרחב זה שבו השיח השולט הוא שיח מדכא שמציב במרכז את הניכור והכעס ביחסים אלה ולא מותיר מקום לכוח ולעוצמה בין אימהות לבנות, מספק הספר מחוברות משב רוח מרענן. הוא מאפשר לאימהות ולבנות ישראליות להתחבר לכוח ולקרבה ביניהן, בעודן מזהות מקורות אפשריים של כעס וניכור, מתוך תקווה שניתן לעבוד על הקשיים ולהגיע להתקרבות. הצלחת ספרה של פרידמן מעידה על הצורך העז של נשים לתת שם לבעיה זו, להבין את מורכבות הקשר בין אימהות ובנות ולחפש דרכים חדשות להתמודדות.

הספר מחוברות חשוב לכל אישה, משום שכולנו בנות לאימהות, וחלקנו גם אימהות לבנות וסבתות לנכדות. מורשת האימהות הקדומות שלנו היא המורשת שאנחנו מעבירות מאם לבת ומדור לדור. ההבנות בנות זמננו בדבר עוצמת הקשר בין אימהות ובנות ומורכבותו, כפי שהן מוצגות בספר, מספקות כלי חשוב לקוראות הישראליות לטיפול מורשת הגאווה, הכוח והכבוד שבין אימהות ובנות שנזנחה. הספר מהווה תרומה חשובה לשינויים החברתיים בתחום המגדר בתרבות הישראלית. הוא מביא לסדר היום את השיח הפסיכולוגי והאישי על היחסים בין אימהות ובנות שנזנחו עד כה בשפה העברית.

תיאורטיקניות פמיניסטיות מרכזיות כתבו על חשיבות הסדרת קשרי הזהות בין אימהות ובנות כנדבך מרכזי בשינויים החברתיים שאנחנו זקוקים להם כיום (לדוגמה איריגארי, 2004; רייץ' 1989). לדבריהן, הנשים יתומות כיום מאלות נשים, מאימהות אלוהיות לבנות ומאילנות יוחסין רוחניים. לכן הסדרת קשרי הזהות בין אימהות לבנות באמצעות כינון קשרי סובייקט ביניהן מהווה עוגן מרכזי בשינויים החברתיים שאנחנו זקוקים להם.

להבנות החדשות שהושגו בדבר המרכזיות של יחסי אימהות-בנות בעיצוב הנשיות יש יישומים גם בתהליך התרפיה עם נשים. חשיפת הדינמיקה של יחסי אימהות-בנות בתוך התרפיה מספקת הבנה של שלבי התפתחות האישיה הנשית. היחסים המשמעותיים ביותר שיעלו ביחסי ההעברה הם יחסי אימהות-בנות (Eichenbaun & Orbach, 1983), ומכאן חשיבות הספר גם עבור ציבור הפסיכותרפיסטים הישראליים.

לסיכום: הספר מצביע על הצורך של אימהות ובנות כיום למצוא מפת דרכים חדשה, מפה שתאפשר צעידה אל תוך עולם חדש שבו אימהות ובנות חופשיות יותר ומשחררות יותר מדפוסים מסורתיים, דרכים שיאפשרו לאימהות ולבנות להעביר מאם לבת ומדור לדור מורשת של כוח ושל כבוד ואילנות יוחסין רוחניים וקונקרטיים. יש לקרוא ולהמשיך לכתוב עוד ספרים שעוסקים בהיבטים אחרים של סוגיה חשובה זו, לדוגמה ספר שיעסוק ביחסי אימהות ובנות, כפי שהם משתקפים בפסיכותרפיה עם נשים.

מקורות

- איריגארי, ל' (2004). אני, את, אנחנו. תל אביב: רסלינג.
- פרויד, ז' (1968). כתבי זיגמונד פרויד, כרך 5 (עמ' 286-267). תל אביב: דביר.
- פריידי, נ' (1980). אמי ואני. תל אביב: זמורה-ביתן.
- צ'סלר, פ' (1987). נשים ושגעון. תל אביב: זמורה ביתן.
- רייץ' א' (1989). ילוד אישה. תל אביב: ספריית אופקים, זהות, עם עובד.
- רנן, י' (2007). התפוח המורעל. תל אביב: הקו האדום, הקיבוץ המאוחד.
- Eichenbaum, L. & Orbach, S. (1983). *Understanding women: A feminist psychoanalytic approach*. New-York: Basic Books.
- Herman, J. L. & Lewis, H. B. (1986). Anger in the mother-daughter relationship. In T. Bernay & D. W. Canter (Eds), *The psychology of today's women* (pp. 163-139) N.Y.: Taylor & Francis.

Families and States in Western Europe

Quentin Skinner (Ed.)

Cambridge: Cambridge University Press. 2011. 210 pages

סקר: נדב פרץ¹

חוקרים רבים, כמו גם קובעי מדיניות רבים, עוסקים בעשור האחרון בקשר בין המדינה לבין המשפחה. מספרות המחקר עולה מרכזיותה של המדיניות כלפי משפחות כחלק בולט במסגרת הכוללת של הדיון במדיניות חברתית. בעשור האחרון עבר תחום המדיניות כלפי משפחות, ברוב מדינות אירופה, תמורות, והוא אחד התחומים המובילים במסגרת הדיון על מדיניות חברתית באירופה כיום.

על רקע זה אין תמה על הוצאתו לאור של הספר הנסקר, העוסק בקשר בין משפחות למדינות במערב אירופה. עם זאת, תוכנו של הספר והפרספקטיבה שלו מוסיפים זווית יוצאת דופן ומעניינת לדיון זה. הספר הוא תולדה של כנס שנערך בקיימברידג' בשנת 2008, בהשתתפות חוקרים ממגוון דיסציפלינות, והוא אכן משקף מגוון זה. בין כותביו ניתן למצוא היסטוריונים, סוציולוגים, חוקרי מדיניות חברתית ואנשי מדע המדינה. כל אלה מספקים מגוון של פרספקטיבות לדיון במדיניות כלפי משפחות.

הספר, כשמו, עוסק בקשר בין מדינות למשפחות במערב אירופה, אך הוא מוסיף למשוואה זו עוד גורם חשוב: החברה האזרחית. הספר מציג אוסף של חקרי מקרה (case studies), המתארים את מערכת היחסים בין המדינה, החברה האזרחית והמשפחה במגוון מדינות במערב אירופה: בריטניה, צרפת, גרמניה, אירלנד, איטליה, הולנד, סקנדינביה וספרד.

פרק הפתיחה מציג מסגרת תיאורטית המספקת חוט מקשר בין חקרי מקרה אלה, ומסבירה את המשותף להם. בפרק זה מבקש דייוויד רונסימן (Runciman, pp. 1-18) להציג מסגרת תיאורטית חדשה, שתאפשר דיון במערכת היחסים המורכבת בין שלושת הגורמים הללו. רונסימן מציג את שני התיאורים המקובלים של הקשר הזה: התיאור ההגליאני עולה מהמשפחה אל החברה האזרחית וממנה אל המדינה. בתיאור זה מערכת היחסים בתוך המשפחה היא מערכת פרטיקולריסטית, וקיומה של החברה האזרחית מאפשר לה להפוך למערכת אוניברסליסטית יותר ויותר, עד שהיא מגיעה לפסגת האוניברסליזם – המדינה.

1 נדב פרץ הוא דוקטורנט בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית באוניברסיטה העברית, ומרצה בבית הספר לעבודה סוציאלית במכללת אשקלון ובמחלקה לעבודה סוציאלית במכללת ספיר. עבודת הדוקטור שלו עוסקת בגורמים המשפיעים על עיצובה של מדיניות חברתית כלפי משפחות ובתפקידה של התרבות בתהליך זה.

התיאור המיוחס לטוקוויל מתאר מהלך הפוך, מהמדינה לחברה האזרחית וממנה אל המשפחה, שבו החברה האזרחית משמשת כחוצץ, השומר על המשפחה מפני שרירות לבה של המדינה (שם, עמ' 2).

רונסימן אינו דוחה אף אחד משני הסברים אלה, אלא שהוא מבקש לשלבם לתוך מודל שלישי, שאותו הוא מבסס על הגותו של תומס הובס. במודל זה מערכת היחסים אינה ליניארית, אלא מעגלית, ואינה חד כיוונית אלא דו כיוונית. כל אחד משלושת המרכיבים במודל זה מסוגל להשפיע השפעה מרכזית על כל אחד משני האחרים תוך יצירת השפעות משנה על זה הנותר.

יתר פרקי הספר מוקדשים לסקירה של מערכת יחסים זו במדינות השונות. תקצר היריעה מלתאר את פרטיה של כל אחת מסקירות אלה, אך מדובר במגוון רחב של מדינות, בעלות מאפיינים שונים; הסקירות השונות מצליחות לגעת במגוון רחב של מאפיינים אלה. שלא במפתיע, בהתחשב במגוון הדיסציפלינות שמהן מגיעים כותבי הפרקים השונים, הם מספקים תמונה מגוונת ורחבה של מערכת יחסים מורכבת זו.

כפי שפול גינסבורג מציין בצדק, בפרק על איטליה (Ginsborg, p. 108), הדיון בזיקה בין משפחות למדינות עוסק, בדרך כלל, במדיניות חברתית כלפי משפחות, בהשפעתה של מדיניות זו על משפחות ובהשפעתן של משפחות על עיצוב מדיניות זו. דוגמה בולטת ניתן למצוא אצל ג'יין לואיס (2009), העוסקת בהרחבה באופן שבו התנהגותן של משפחות משפיעה על המדיניות, והמדיניות בתורה משפיעה על התנהגותן של משפחות. הוספת החברה האזרחית כצלע שלישית במשולש זה מאפשרת מבט רחב יותר על מגוון של נושאים הנוגעים למשפחות ולמדינות.

הקשר התלת-ראשי המורכב הזה נחקר גם דרך הפרספקטיבה המקובלת של חופשת לידה ומעונות יום (Tooze, pp. 68-87), ואולם הספר עוסק גם בנושאים שאינם נחקרים בדרך כלל מפרספקטיבה זו: רדיו וטלוויזיה כגורמי חברה אזרחית הפועלים כדי לחבר את המשפחה אל הקהילייה המדומיינת של המדינה, כשתוכניות טלוויזיה מציגות דגמים משפחתיים נורמטיביים היוצרים אחידות של המשפחה ככלי בידי המדינה (Thom, p. 25); תפקידה של המערכת הרישומית הבירוקרטית בעיצוב דפוסים משפחתיים, דרך הצבת דרישות לפני משפחות המבקשות להירשם במערכת המדינתית (כמו הדרישה לזוגות לערוך בדיקות רפואיות בטרם יורשו להירשם כנשואים) (Howard, p. 49). כל פרקי הספר מעניקים, כצפוי, לדת ובעיקר לדת הממוסדת – הכנסייה – מקום מרכזי במערכת יחסים משולשת זו.

אוסף זה של סקירות מספק מגוון מרהיב של פרספקטיבות על שאלת מערכת היחסים המשולשת והמורכבת הזו, ומאפשר לבחון אותה מהיבטים רבים השופכים עליה אור, תוך

הדגשה של עובדת מורכבותה, של יחסי הכוח המורכבים והמשתנים בין שלושת הגורמים השונים בה ושל האופי השונה שמערכת יחסים זו מקבלת במדינות שונות.

כך, בפרק על אירלנד (Fahey, pp. 87-105), ספורט עממי מוצג כמוסד שהחברה האזרחית מפעילה אותו; הוא רלוונטי בעיקר למשפחות, והמדינה מממנת ומקדמת אותו. ארגוני הספורט העממי הם, רובם ככולם, ארגוני חברה אזרחית הפועלים ללא מטרת רווח. קהל היעד שלהם הוא משפחות (בעיקר ילדים והוריהם), והם משפיעים על האופן שבו משפחות מתפקדות. עם זאת, לארגונים אלה זיקה הדוקה למדינה, הן מעצם התמיכה (המוגבלת) שהם מקבלים ממנה, והן באימוץ ערכים מדינתיים בפעילות הארגונים. פעילותם אף מושפעת משינויים ביחסי מדינה-משפחה, באופן שיוצר מערכת תלת ראשית מורכבת.

נדמה שמגוון זה, שהוא נקודת החוזה של הספר, הוא גם נקודת החולשה שלו. ספר זה מבקש, כך נראה, להצטרף לרשימה המתארכת של כותרים היוצרים בחינה השוואתית של מדינות שונות, לא דרך ניתוח סטטיסטי של נתונים, אלא דרך אוסף של חקרי מקרה איכותניים, שקיבוצם יחדיו מאפשר מבט השוואתי. אך מתודולוגיה זו דורשת מבנה אחיד איתן לחקרי המקרה השונים, שיאפשר שימוש בבסיס המשותף של המחקרים כדי לבחון את השונה בין המדינות. בספר זה, השונות הרבה בין אופיין של הסקירות השונות אינה מאפשרת לעמוד על הדומה והשונה בין המדינות. כאשר הנושאים הנחקרים בכל מדינה הם כה שונים, לא ניתן לעמוד על ההבדלים והדמיון בין המדינות השונות. גם ההתייחסות של כותבי הפרקים השונים למסגרת התיאורטית של הספר – שגם כאשר היא קיימת, כלל אינה נרחבת – אינה מקילה על יצירת ההשוואה.

אם כן, הספר אינו מצליח ליצור השוואה משמעותית בין המדינות השונות או להשתמש בהן כדי לבסס את המודל התיאורטי שהוצע בתחילתו. אך עדיין מדובר בספר המציג תמונה נרחבת, מעניינת ומרחיבת דעת של מערכת היחסים מדינה-חברה אזרחית-משפחה במגוון מדינות במערב אירופה, תמונה החורגת מגבולות הדיון המקובל בספרות והמאפשרת מבט חדש ומרענן על דיון זה.

מקורות

Lewis, J. (2009). *Work-family balance, gender and policy*. Cheltenham, Northampton, MA: Edward Elgar.

The Varieties of Pension Governance: Pension Privatization in Europe

Bernhard Ebbinghau (Ed.)

Oxford: Oxford University Press. 2011. 440 pages.

סקרה: מוריה אבנימלך¹

קיץ 2011 עמד בסימן גל מחאה חברתית ששטף את העולם. מכיכר פוארטה דל סול במדריד, משדרות רוטשילד בתל אביב ומפארק זוקוטי במנהטן יצאו צעירים משכילים שמחו נגד ריכוזיות העושר ויוקר המחיה ודרשו צדק חברתי. הספר שלפנינו נחתם בקיץ 2010, תקופה שבה השפעת המשבר הפיננסי היתה לנושא כלכלי-חברתי מוביל. נפילת שוקי ההון ב-2008 שחקה את ערך החסכונות הפנסיוניים של הציבור והמחיישה בצורה דרמטית את ההשלכות של העברת האחריות לרמת החיים לעת זיקנה מהממשלה לפרט, הפרטת הפנסיות והפקרתן לתהפוכות השווקים הפיננסיים.

זה שנים שארגונים בינלאומיים, כמו קרן המטבע והבנק העולמי, וכן האיחוד האירופי, מטיפים לממשלות להפריט את מערכות הפנסיה ולעבור מפנסיה ציבורית הממומנת בשיטת המימון השוטף, Pay AS You Go (PAYG); הפרשות לפנסיה של הדור העובד מממנות את קצבות הפנסיה של הדור הפורש), לפנסיה פרטית במימון צובר, Pension Funded (שבה העובד מפריש לקרן פנסיה, והכספים הנצברים בתוספת התשואה עליהם מממנים את הפנסיה שלו). במהלך שני העשורים האחרונים השלימו רוב מדינות אירופה מעבר למערכת פנסיה רבת רבדים (Multi-Pillar Pension). הרובד הראשון הוא פנסיית חובה ממלכתית במימון שוטף. הרובד השני הוא פנסיה תעסוקתית, וולונטרית או חובה, תלויה השתכרות, במימון צובר. הרובד השלישי כולל פנסיות אישיות, ביטוח חיים וחסכונות, והוא וולונטרי, אך לעתים זוכה לפיקוח ממשלתי ונהנה מהטבות מס. כיום ממליצים גופים בינלאומיים על רובד רביעי, שהוא שילוב בין עבודה חלקית בגיל הפרישה ופנסיה חלקית או מלאה, כדי להבטיח הכנסה ראויה בשנות הפרישה המתארכות.

הרציונל הכלכלי לשינויים במערכת הפנסיה הוא הזדקנות האוכלוסייה והארכת תוחלת החיים, צמצום ההוצאה הציבורית הנגזרת מאמנת מסטריכט והשווקים הפיננסיים הגדלים (עד המשבר הפיננסי) שאפשרו תשואה גבוהה על החסכונות הפנסיוניים. בשני העשורים

1 הגב' מוריה אבנימלך היא מרצה בבית הספר לכלכלה, המסלול האקדמי של המכללה למנהל. מחברת הספרים רווחה מתקתקת – הכלכלה והפוליטיקה של הרווחה בישראל (עם יוסי תמיר) ואוצר נעלם, הפנסיה כמנוף כלכלי.

האחרונים הובילו הרפורמות במערכות הפנסיה לקיצוץ הפנסיות הציבוריות ולעלייה הדרגתית בגיל הפרישה, ועודדו מעבר מפנסיה ציבורית לפנסיה פרטית ומימון שוטף למימון צובר. השיקולים הכלכליים והרצון להבטיח יציבות ואיתנות פיננסית של מערכות הפנסיה דחקו הצדה את הסוגיה של "פנסיה ראויה", בין השאר משום שעוני של זקנים חדל להיות נושא לוהץ במדינות הרווחה האירופיות.

מדינות אירופה נבדלות זו מזו בעיתוי ובאופן שבו עברו את תהליך הפרטת הפנסיה ואף בהתפתחות שקדמה לעידן ההפרטה. לחלקן מסורת ארוכה של פנסיה רבת רבדים, וחלקן עברו רק לאחרונה למערכת כזאת. 18 חוקרים חברו לכתיבת מחקר השוואתי של עשר מערכות פנסיה אירופיות, המוצג בספר זה. הספר מציג את התמורות שחלו במערכות הפנסיה בכל אחת מעשר המדינות. הוא מעמיד זו מול זו את ניסיוןן של מערכות פנסיה רבות רבדים מפותחות, כמו אלה המצויות בבריטניה, בדנמרק, בהולנד ובשווייץ, ושל מערכות פנסיה שרק לאחרונה הקימו את רובד הפנסיה התעסוקתית הפרטית ואת רובד הפנסיה הפרטית, בבלגיה, בצרפת, בפילנד, בגרמניה, באיטליה ובשוודיה. בכל אחד מהפרקים המתייחסים למדינות מנתחים החוקרים את ההתפתחות והמאפיינים של מערכת הפנסיה, את תהליכי הפרטת הפנסיה ואת התמהיל הציבורי-הפרטי במערכת הפנסיה. בסוף כל פרק מופיע דיון של מומחים על סוגיות הפנסיה המשלימה הפרטית. הספר מפנה לספרות רלוונטית ענפה. אין הוא מסביר מונחים בסיסיים בתחום הפנסיה, ומיועד לאלה שנהירים להם מונחים כמו מימון שוטף ומימון צובר, פנסיה מוגדרת תשואה ופנסיה מוגדרת זכויות, פנסיה תעסוקתית, איזון אקטוארי, סיכון תשואה וסיכון אקטוארי.

הספר מתאר שלושה מודלים של פנסיה: המודל הביסמרכי המאוחר (בלגיה, צרפת, גרמניה ואיטליה), מודל בוורידג' הבשל (בריטניה, הולנד ושווייץ) והמודל הנורדי המגיה (דנמרק, פינלנד ושוודיה). מודל ביסמרכי ומודל בוורידג' מייצגים ניסיון ליישב בין שתי מטרות שונות – צמצום העוני ושמירה על רמת החיים שלפני הפרישה – שהוביל לפיתוח פנסיה ממלכתית בסיסית אוניברסלית ואחידה במודל בוורידג' ופנסיה ממלכתית תלוית השתכרות במודל ביסמרכי. מודל בוורידג' התמקד במלחמה בעוני והבטיח פנסיה ממלכתית אחידה נמוכה, ורק מאוחר יותר אימץ פנסיה תעסוקתית משלימה. המערכת הביסמרכית החליטה בשלב מוקדם לייסד גמלה תלוית השתכרות, ולשמור על רמת החיים של קבוצות אוכלוסייה שונות. מאמצע שנות ה-70 דחפו גורמים דמוגרפיים, תקציביים וכלכליים לרפורמות. מודל ביסמרכי סיפק פנסיה ראויה, ואילו מודל בוורידג' סיפק פנסיה קטנה מדי, ולכן במדינות שאימצו מודל זה החלו בשלב מוקדם יותר להקים פנסיה משלימה. במקרים רבים התנהל משא ומתן על הקמת פנסיה תעסוקתית בין מעסיקים לאיגודים מקצועיים כחלק מהמשא ומתן על שכר. כשמערכת הפנסיה עמדה לפני משבר, נטתה המערכת הליברלית להפרטה, ואילו המערכת הסוציאל דמוקרטית נטתה

לרציונליזציה של המערכת הממלכתית. נוכח הזדקנות האוכלוסייה התחזקה המגמה של הפרטה ומעבר לפנסיה רבת רבדים.

מהפרקים העוסקים במדינות השונות נציין את הפרק המוקדש לדנמרק: בראשית שנות ה-90 עברה דנמרק מהפכה שקטה בתחום הפנסיה. כמעט ללא חקיקה וללא מעורבות המדינה, עברה דנמרק למערכת פנסיה רבת רבדים, כשהמהלך נעשה באמצעות משא ומתן בין מעסיקים לבין איגודים מקצועיים. לצד זה נחקקו חוקים קשיחים המגנים על הפנסיות של הציבור מפני זעזועים פיננסיים שעלולים לשחוק אותן.

האם יש התכנסות אירופית וגלובלית לאחידות בתחום הפנסיה? הספר לא מציע תשובה חד משמעית, אך צופה שהאיחוד הפוליטי והכלכלי האירופי והגלובליזציה של שוקי הפנסיה יובילו לכך. הסימנים כבר נראים: קיצוץ בפנסיות ממשלתיות עקב המגבלה שהטילה אמנת מסטריכט על תקציב גירעוני; החלטת ממשלת צרפת ביוני 2010 להעלות את גיל הפרישה מ-60 ל-62; המאמץ של האיחוד האירופי להעלות ל-50% ויותר את שיעורי התעסוקה בקרב גילאי 55-64 בשנת 2010; הסימנים להיפוך המגמה של פרישה מוקדמת.

הפרק החותם את הספר מתמקד בסוגיה הנשכחת של פנסיה ראויה, ובוחר את השפעת מבנה הפנסיה על עוני ואי שוויון בחלוקת ההכנסות בעת זיקנה. הפנסיה הממלכתית במדינות שנבחנו נותנת מענה לבעיית העוני בקרב קשישים, אולם הסדרי הפנסיה התעסוקתית והפרטית תורמים להגדלת אי השוויון בין הקשישים. הניתוח מעלה כי ההתפתחות ההיסטורית של מערכת הפנסיה קובעת מי מהקשישים יסיים את חייו ברווחה ובביטחון ומי יהיה חשוף לעת זיקנה לסיכונים ולפחד מפני הבאות.

Leading Public Sector Innovation: Co-creating for a Better Society

Christian Bason

Bristol: The Policy Press. 2010. 278 pages.

סקר: ערן ויגודה-גדות¹

חדשנות במגזר הציבורי היא עדיין, ובעבור רבים, אוקסימורון. הביקורתיות הרבה שיש לרובנו כלפי מערכות ממשל ומינהל ציבורי טומנת בחובה פסימיות ביחס ליכולתן האמיתית של ממשלות לייצר מהלכים חדשים ויזמיים המניבים ערך עודף לחברה ולאזרחיה. המודל העומד לפני רבים הוא עולם ההייטק המתפתח והמתחדש ללא הרף. החשיבה על ממשלות הייטק שגם הן מתחדשות וממציאות עצמן מחדש בכל פעם מציתה את דמיונם של אלה העוסקים בסוגיות פוליטיקה, מינהל ציבורי וממשל. ברוב המקרים החלום ושברו נראים טופחים על פנינו. התדמית המקובלת של ממשל ברוב המדינות הדמוקרטיות היא של סביבה בלתי חדשנית, שמרנית, מיושנת, כבדה, הנעה באיטיות ומקדשת את המוכר והישן על פני החדש והמסוכן (בספרי הראשון דימיתי אותה לדינזאור כבד גוף ומאיים; ראו Vigoda, 2002). ראייה זו תורמת מאוד לקושי שלנו לקבל את העובדה שתביעה לחדשנות אין קץ היא נחלתם של כל הארגונים – כולל אלה הציבוריים. אך אם נקבל את גישתו של בארי בוזמן (Bozeman, 2004) שטען שכל הארגונים הם ציבוריים (All Organizations are Public) הרי בעצם אין לפנינו תרתי דסתרי. חדשנות היא נושא מרתק ורלוונטי שחשוב להבינו, ללמוד אותו וללמדו בחברה המודרנית.

ספרו של בסון עוסק בסוגיה זו בדיוק. נקודת המוצא היא שממשלות ושירותים ציבוריים מתחדשים גם הם ואף במהירות רבה למדי. השאלות הנבחנות בו רבות: מהי החדשנות במגזר הציבורי וכיצד ניתן להגדירה? מה הם היבטיה הגלובליים? מה הם יעדיה ברמת החברה, הארגון והפרט? אילו הם הגורמים המניעים חדשנות ואלה הבולמים אותה? כיצד להפוך את החדשנות לכלי לשיפור חברתי ומה הפרקטיקה של קידום חדשנות במערכות ציבוריות? מה הם ההיבטים המוסריים, הארגוניים והפוליטיים של חדשנות? מה תפקיד

1 ראש בית הספר למדעי המדינה וראש המרכז לניהול ומדיניות ציבורית, אוניברסיטת חיפה. במחקריו עוסק פרופ' ויגודה-גדות בניהול ציבורי, בהערכת ביצועי הממשל ואמון הציבור במערכות שלטון, בעמדות והתנהגות של אזרחים ועובדי המגזר הציבורי ובקשר שבין מדינה ואזרחיה בדמוקרטיה מודרנית. בספרו האחרון *Building strong nations: Improving governability and public management* (Ashgate, 2009) דן המחבר בפרדוקס ניהול המדינה הדמוקרטית בסביבה בירוקרטית מתחדשת.

הציבור? האם יש שותפויות המסוגלות לקדם חדשנות של מערכות ציבוריות? אלה רק חלק מהשאלות שהספר מעלה. הדיון והכותב שואבים את מקורותיהם מהניסיון שרכש המחבר במערכות הממשל ובדרג הניהולי הבכיר בדנמרק. במהלך שירותו הציבורי שימש מנהל של יחידה בין-משרדית לקידום חדשנות. הספר בנוי במידה רבה על הניסיון שנרכש שם מ-2007 ואילך.

הספר מורכב מארבעה חלקים הכוללים 11 פרקים. המבוא סוקר את חשיבות החדשנות לממשל ואת אופי הבעיות שהחדשנות מבקשת לטפל בהן. מדובר בה על חדשנות כחלק ממערכת אקולוגית-חברתית רחבה (Ecosystem), הכוללת ארבעה מרכיבים עיקריים: (1) מצפוניות ומודעות ציבורית; (2) מבנים ארגוניים מתאימים המעודדים חדשנות או בולמים אותה; (3) תהליכי שיתוף ומעורבות של שחקנים רבים בעשייה חדשנית; (4) מנהיגות ואומץ בהובלת חדשנות בממשל. מסגרת זו מציעה לקורא הבנה בינתחומית-פרקטית של כלים לקידום חדשנות, תוך מודעות להיבטים השונים ולסביבתה המורכבת.

ארבעת חלקי הספר מטפלים בנפרד בכל אחד מההיבטים והנדבכים האלה. החלק הראשון הדין במצפוניות נוגע לערכי החברה ולתפיסתה את משמעות החדשנות, למקורותיה העמוקים בקרב סביבה תרבותית מסוימת, לסוגי החדשנות המוכרים ולערכה המוסרי. עוד דן המחבר בביקורת על אי מוסריותן של מערכות מינהל ציבורי וממשל שאינן מתחדשות. החלק השני הדין במבנים ארגוניים עוסק בסוגיות כמו פוליטיקה של שינוי והתחדשות, המבנים והמסגרות הארגוניות המתאימים לטיפוח חדשנות, אפשרויות פיתוחה של תחרות המעודדת חדשנות, אסטרטגיות לקידום חדשנות בממשל ותפקידם של עובדים ותרבויות – מידת תרומתם ומידת החסמים שהם מייצרים בתהליך. בחלק השלישי הדין ביצירה משותפת של חדשנות נבחנים היבטים שונים במנגנוני החשיבה העמוקים של מדינה ושירות ציבורי, שיתופי פעולה עם אזרחים ומדידה והערכה של תהליך החדשנות. החלק הרביעי והאחרון, שהוא גם הקצר ביותר בספר אך לא בהכרח חשוב פחות, דן במנהיגות ובנכונותה לשנות ולחדש. אין ספק שכל ההיבטים משמעותיים והדיון בכל אחד מהם מקיף למדי ומעניין. לטעמי דווקא האחרון חשוב יותר מהאחרים.

הספר כתוב באופן קולח ובהיר. התפיסה שהכותב מציע מגובשת וקלה לעיכולם של אנשי מעשה בתחום הממשל וביצוע המדיניות הציבורית – אלה המיועדים להוביל רעיונות חדשניים ויוזמות לשיפור הישגיה של החברה המודרנית. אין זה ספר תיאורטי כבד המציע תיאוריות מורכבות והסברים על תהליך לידתו של רעיון חדש או על היעילות שבחדשנות. גם ההגדרות למושג פחות מדעיות ויותר יישומיות. לכן מי שמבקש ספרות מדעית של ממש אודות חדשנות במגזר הציבורי וגבולותיה, מניעה וחסמיה, ימצא אותה בשפע במקומות אחרים (למשל עבודותיו הרבות של החוקר הקנדי סנפורד בורנס; Sandford Borins). ספרות שכזו שואבת את מקורותיה מהידע במגזר הפרטי שחדשנות היא נשמת אפו. כמו כן היא נשענת על הגדרה רחבה יותר לחדשנות הכוללת העתקה (emulation)

תרבותית של רעיונות מסביבה לאומית אחת לאחרת או על ראיית הערך שבהעברת מדיניות (policy transformation) מזירה לזירה תוך התאמות שונות (Vigoda-Gadot et al., 2005). פרויקט רחב היקף על חדשנות במגזר הציבורי שנערך במסגרת תוכנית המחקר החמישית של האיחוד האירופי בשנים 2003-2005, ובו לקחתי חלק עם תשעה צוותים ממדינות אירופה השונות, עמד על הקשרים אלה, ורובו ככלול עולה בקנה אחד עם המתואר נורמטיבית בספרו של באסון. הפרויקט שכונה PUBLIN בחן בין השאר את תהליכי החדשנות בתחומי הרווחה והבריאות הציבוריים ומצא, מעבר למקורות גנריים לחדשנות וחסימים משותפים, גם הבדלים תרבותיים עצומים הקשורים לכל אחד מארבעת הנדבכים המצוינים בספרו של באסון². הבדלים תרבותיים אלה מהווים גורם השפעה מרכזי ביכולת לייצר חדשנות, ליישמה ולפתחה במדינות שונות. המקורות התרבותיים בחברות יזמיות ושואפות שינוי (כמו ארצות הברית, רבות ממדינות מערב אירופה ואף ישראל) נשענים על ערכי החברה הפתוחה, הליברלית והדמוקרטית. חברות שמרניות יותר ומפותחות פחות מעכבות תהליכי שינוי וחוששות ממנו (בעיקר בחלקים נרחבים של אפריקה והמזרח התיכון). אך הקבוצה המעניינת והמרתקת ביותר אולי היא אותן מדינות שמרניות הנפתחות בכל זאת לשינוי מהר יותר מתרבויות אחרות, בעיקר עקב פיתוח הכלכלה המודרנית, תהליכי גלובליזציה, העתקת טכנולוגיה והעברת מדיניות (כמו מדינות רבות באסיה, סין, יפן, קוריאה ואפילו חלק ממדינות מזרח אירופה). במדינות אלה הסיכויים לעידוד תהליכי חדשנות בממשל רבים מאוד ונשענים על נכונות לאמץ ערכים מערביים רחבים יותר של חופש, ליברליות ויוזמה אישית. מובן מאליו שלמנהיגות במדינות אלה, כפי שטוען גם באסון, תפקיד חשוב ביצירת התנאים והתשתית לכך. לכן יתרונו הגדול של הספר בראייה הרחבה של ממדי החדשנות השונים, הצבעה על מושגי מפתח בהקשר זה והזיקה שביניהם וכן בגישה הפרקטית המבוססת על ניסיונו של הכותב.

יחד עם זאת, אין הספר מטפל לעומקם, ואולי לא מתכוון לעשות זאת, בתהליכים הקוגניטיביים והיצירתיים המניעים חדשנות ברמת הפרט. אין הסתמכות על נתונים אמפיריים חזקים או שיטות מתוחכמות לבחינת תופעת החדשנות. עיקר הדיון מתנהל סביב הפריזמה המעשית של כלים ושיטות לקידום רעיונות חדשים. אינני מציינ את כמעט לפגם, אלא בעיקר מכיוון שקהל היעד העיקרי אינו חוקרים או תלמידי מחקר. בעת קריאת הספר חשתי שהכותב חותר למצוא דרך להתפייסות מסוימת בין מושג החדשנות וסוכניו הממשלתיים. ניגוד העניינים לכאורה שבין חדשנות לפעילותן של מערכות שירות ציבוריות אולי קיים, אך פחות, בעולם של שינויים מהירים, חתירה לביצועים טובים יותר וגלובליות של ידע ומדיניות.

2 ראו:

http://poli.haifa.ac.il/~eranv/material_vigoda/PUBLIN-d24-summary-final.pdf

הספר בכללותו אינו יצירה תיאורטית או אמפירית, אלא יותר מדריך להבנת סביבת הארגונים הציבוריים מנקודת המבט של אלה המקדמים או מנסים לקדם רעיונות חדשניים וטובים – בבחינת חשיבה נורמטיבית שמחוץ לקופסה השמרנית של מתן שירותים לציבור אזרחים רחב, אלה שתובענותם וציפיותיהם מממשלות וממערכות בירוקרטיות רק גדלים עם השנים.

אך אם מישוהו מסיים את קריאת הספר בתחושה שאפשר על ידי חדשנות מופלאה כלשהי לחולל קסמים בעבודת הממשלה ובעבודת ארגונים הקשורים אליה, אין לי אלא לאכזבו. המציאות אפורה למדי, וכך גם עבודת ניהול המדינה. אפילו בחברת המידע המודרנית והטכנולוגיה המפותחת, האדם במרכז, אדם ולא קוסם. וכשהאדם במרכז, חדשנות מפורשת פעמים רבות במונחי העדפות אידיאולוגיות, חולשות אנושיות ומוסריות ופגעי התרבות המקומית.

לכן ככל הנראה נגזר גורלן של מערכות בירוקרטיות וסוכנויות מינהל ציבורי באשר הן לשייט לנצח במרחב שבין משאבים ויכולות מוגבלים (מבחינה כלכלית, ניהולית, פוליטית, משפטית ומוסרית) לבין רמת ציפיות הגדלה ללא הרף של אזרחים (כלקוחות?) השואפים לרמת חיים ואיכות חיים גבוהה במדינה המודרנית. חדשנות של המגזר הציבורי קיימת, מתפתחת וראוי לעודדה. אך היא יכולה רק לרכך את הקושי הכרוך בקבלת החלטות ערכיות המבוססות על סדרי עדיפויות שמשמעותם כואבת למגזרים מסוימים בחברה, בדרך כלל החלשים. אין ביכולתה של שום חדשנות, כפי שמתוארת בספר זה ובמחקרים אחרים, להעלים את בעיות ניהולה של בירוקרטיה בדמוקרטיה מודרנית. אין היא פתרון קסם. הדבר אינו אפשרי, לא בישראל הנסערת מדרישת ההמונים ברחובות לצדק חברתי ולמדינת רווחה מרחיבה וחדשנית, ואפילו לא בדנמרק הדמוקרטית, המפותחת, העשירה והחדשנית אף היא. אין זה אומר שאין אפשרות לחדש וליזום במסגרת פעולת המדינה המודרנית; להפך, חשוב לעשות זאת, והספר מועיל ומעביר תחושה של עשייה רבה והצלחה בכך בקרב המעורבים בקביעת מדיניות ציבורית ויישומה.

מקורות

- Bozeman, B. (2004). *All Organizations are public*. Washington, D.C.: Beard Books.
- Vigoda, E. (2002). *Public administration: An interdisciplinary critical analysis*. New-York: Marcel Dekker.

- Vigoda-Gadot, E., Schwabsky, N., Shoham, A., & Ruvio, A. (2005). Public sector innovation for the managerial and the post-managerial era: Promises and realities in a globalizing public administration. *International Public Management Journal*, 8 (1), 57-81.